

PLEIDOOI VOOR MEERSTEMMIGHEID

Renate Schepen, Dies Natalis Universiteit van Humanistiek, 27 januari 2017

Afgelopen september was ik voor een conferentie over Afrikaanse filosofie in Nigeria. Ik had de eer om de zondag voor de conferentie de Nigeriaanse filosofe Sophie Oluwole in haar huis te mogen bezoeken. Ze woont net buiten Lagos, dat is iets anders dan net buiten Utrecht. Om van het centrum van Lagos naar haar huis te komen zit je uren in de auto, omdat het verkeer vast staat in een *go-slow*. Haar huis is te bereiken via een onverharde weg. Na regen rij je dan door enorme waterplassen en modderpoelen. Bij haar huis aangekomen, kom je in een oase. De tuin is schitterend aangelegd met bomen, bloemen en kruiden. In het huis zelf staat bijna niks, maar het huis is vol met kinderen, familie of pleegkinderen voor wie ze de zorg op zich genomen heeft. Als ik aan Afrika en kleur denk, denk ik aan Sophie Oluwole. Ze is begin tachtig. Met haar schitterende gekleurde kleding en enorme glimlach ziet ze er veel jonger uit. Ik leerde haar in 2014 kennen toen ze voor de G8 van de filosofie in Nederland was, een internationale filosofentop in de Beurs van Berlage in Amsterdam, waaraan o.a. ook Zygmunt Bauman en Peter Sloterdijk deelnamen. Bij ons weerzien begint Sophie Oluwole ons gesprek met een spreekwoord van de Yoruba, een volk in Nigeria:

*A child's hand cannot reach a height and an elder's own cannot enter a gourd.*¹

Wat ze hiermee doet is zowel qua vorm als qua inhoud typisch Afrikaans. Waarom de vorm illustratief is, zal ik u aan het einde van de lezing vertellen. Wat betreft inhoud noemde ze een belangrijk kenmerk van Afrikaanse filosofie, namelijk het *denken in complementariteit*, wat zeggen wil: in de maatschappij hebben we elkaar nodig. Een kind kan niet bij het boek op de bovenste plank en de hand van een volwassene is te breed om iets uit een fles met een smalle hals te halen. Het verschil in leeftijd zorgt er juist voor dat we elkaar aanvullen en van elkaar kunnen leren. Dit geldt niet alleen voor leeftijdsverschil, maar geldt ook voor verschillende generaties, verschillende disciplines en verschillende culturen.

Er zijn knooppunten waar mensen vanuit verschillende invalshoeken samen komen: universiteiten, en in het bijzonder de Universiteit voor Humanistiek met haar interdisciplinaire aanpak, kunnen zo'n knooppunt zijn.

Vandaag vieren we de 28ste verjaardag van de Universiteit voor Humanistiek, een heugelijk moment. Niet alleen heugelijk omdat we een verjaardag vieren, maar ook door de manier waarop en met wie we die vieren. In december stuurde de Universiteit voor Humanistiek een nieuwjaarswens rond om iedereen een kleurrijk en inclusief nieuw jaar te wensen. De afzenders voegen de daad bij het woord door met deze Dies ruimte te scheppen voor een filosofische traditie die lang onderbelicht is gebleven in de academische wereld: Afrikaanse filosofie.

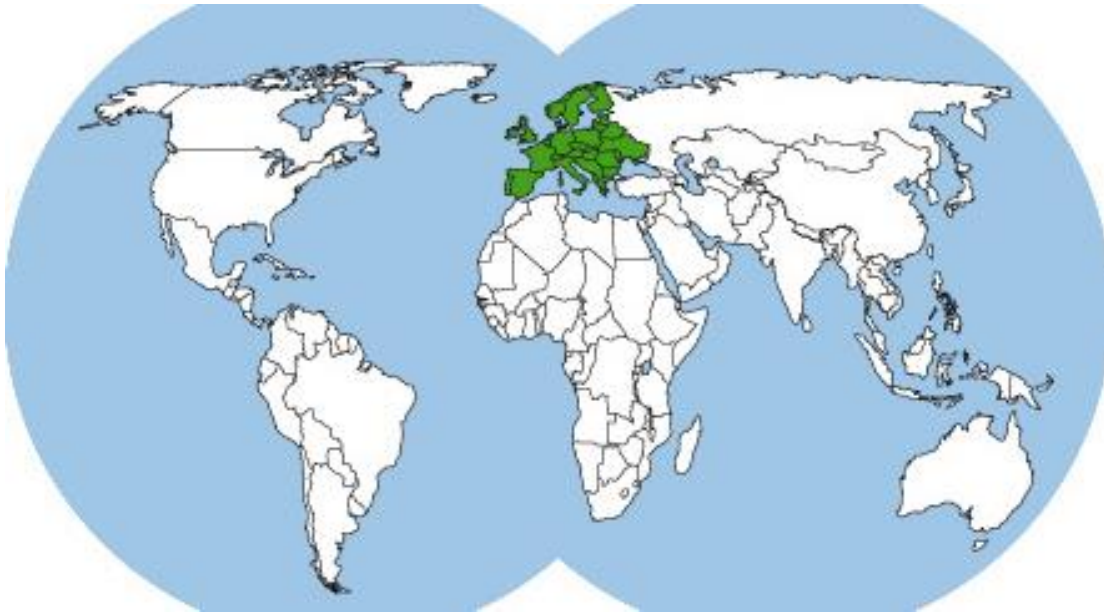
Nu vraagt u zich misschien af waarom ik hier dan sta: een westerse vrouw. Een terechte vraag. Ik ga niet spreken voor anderen, maar ik kan wel aangeven hoe Afrikaanse filosofie mijn eigen denken heeft verrijkt en hoe Afrikaanse filosofie de westerse samenleving kan verrijken.

Mijn interesse in Afrikaanse filosofie

Mijn interesse in interculturele filosofie en in Afrikaanse filosofie is het laatste jaar van mijn doctoraalstudie filosofie ontstaan. Ik studeerde filosofie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en op de universiteiten in Montevideo, Uruguay, en in Accra, Ghana. Destijds ben ik er mee in contact gekomen via Heinz Kimmerle met wie ik sindsdien veel heb samengewerkt. Hij had de eerste leerstoel in interculturele filosofie op de Erasmus Universiteit. Vorig jaar januari is hij op 85-jarige leeftijd overleden.

¹ Een 'gourd' is een kalebas, waarin traditioneel palmwijn wordt bewaard

Pas in het laatste jaar van mijn studie kwam ik er achter dat ik helemaal geen filosofie had gestudeerd, zoals ik al die jaren had gedacht, maar dat ik al die jaren 'Westerse filosofie' had gestudeerd, zelfs in Uruguay. En dat is niet hetzelfde.

Afrikaanse filosofie

Als ik aan Afrikaanse filosofie refereer, refereer ik aan filosofieën in sub-Saharah Afrika. Deze filosofieën zijn veelomvattender dan ik hier aangeef, maar ik noem een aantal belangrijke kenmerken.

1) **Denken in complementariteit.** Ik gaf in het voorbeeld van Sophie Oluwole al aan hoe er vanuit wordt gegaan dat verschillende aspecten elkaar aanvullen. In plaats van een denken in polariteit, waarbij de tegenstelling wordt benadrukt, en het ene het andere uitsluit (of/of denken) wordt bij een denken in complementariteit uitgegaan van de wijze waarop verschillende elementen noodzakelijkerwijs tegelijk aanwezig zijn en elkaar aanvullen. Dit leidt niet tot een denken in IK of JIJ, maar in WIJ, waarin IK en JIJ opgenomen zijn.

2) **Denken in levenskrachten en een bezielde wereld.** Bij Ubuntu filosofie staat het wij centraal en wordt uitgegaan van een dynamische wereld, waarbij alles in beweging is en alles met elkaar verbonden is.² Vaak wordt het vergeleken met de stelling van Descartes 'ik denk, dus ik besta', waarbij men vanuit Ubuntu filosofie zou zeggen 'wij zijn, dus ik ben'. Als we nogmaals naar het woord Ubuntu kijken zien we dat 'ntu' uit Ubu-ntu in de Bantu-talen³, de meest voorkomende taalfamilie in Afrika, staat voor 'levenskracht'. Het komt overeen met 'ndu' in Igbo (Nigeria) en verwijst naar een wereldbeeld en een levensbesef waarin alles bezielde is, niet alleen dat wat wij in het Westen over het algemeen als bezielde beschouwen.

3) **Het wereldbeeld is dynamisch en fluïde:** Er zijn geen vaste scheidingen en grenzen. Er is een continuïteit tussen de levenden en de doden en verbondenheid met de aarde en met elkaar.

Vanuit een Afrikaanse filosofisch perspectief ben **IK** hier dan ook niet alleen vandaag. Maar **Wij** zijn hier: Izzy met zijn verhalen van het Limbavolk uit Sierra Leone, Valentine Efiyong met zijn expositie 'Africa in the Picture' en de leden van de Fusion band met de drums. Al onze bijdragen zijn complementair in het overbrengen van een filosofie die uitgaat van een dynamisch wereldbeeld, waarbij klank en het gesproken woord een belangrijke rol spelen en waarbij

² M. Ramose, *African Philosophy through Ubuntu*, Harare: Mond Books Publishers, 2005, (2002)

³ Deze taalfamilie komt voor in Zuidelijk, Zuid-Oost, centraal en west-afrika. Door deze brede verspreiding is de Bantoefamilie de meest verspreide taalfamilie in Afrika, met ongeveer 310 miljoen sprekers.

esthetiek en ethiek met elkaar verbonden zijn. Afrikaanse filosofie is dus meer dan het geschreven woord. In dans wordt dit dynamische wereldbeeld, waarin alles voortdurend in beweging is, het sterkst ervaren.

Dit brengt ook met zich mee dat de toeschouwer niet werkelijk een toeschouwer is. De toeschouwer is altijd een deelnemer in het proces. In de maskerades (de rituele dansen met maskers) komt dit het duidelijkst tot uiting. De toeschouwers hebben geen vaste plek, ze bewegen mee en maken daarmee onderdeel uit van wat er gebeurt. Wij maken dus het programma samen met u als toehoorders.

Binnen elke categorie is een pluraliteit, dus ook binnen de Afrikaanse filosofie. Afrika is een continent met een enorme diversiteit aan culturen en talen. Wat voor een categorie als 'Afrikaanse filosofie' geldt, geldt ook voor andere categorieën: 'de vrouw', 'de ander', 'de vluchteling'. Door te categoriseren dreigt het gevaar blind te worden voor de pluraliteit binnen deze categorie. De kracht van het Afrikaanse denken zit in het feit dat er in dat verschil geen tegenstelling hoeft te zijn. Vorige week was de Zuid-Afrikaanse filosoof Mogobe Ramose voor een kort bezoek in Nederland. Hij benadrukte dat verschil niet betekent dat we ons tegen iets af moeten zetten. Het is een uitnodiging tot samenwerking. Hiermee leidt verschil niet tot polarisatie, maar doet het een appel op onze verantwoordelijkheid. Wat antwoorden we op dit verzoek tot samenwerking?

Geschiedenis van de westerse filosofie

Binnen de Afrikaanse filosofie zijn er bepaalde denkbeelden dominanter geweest, binnen de Westerse filosofie is dit zo en binnen de universiteiten wereldwijd is de Westerse filosofische traditie tot nu toe invloedrijker gebleken dan welke filosofie dan ook. Is dit omdat ideeën uit de westerse filosofie waardevoller zijn voor onze maatschappij of voor complexe vraagstukken, of zouden hier andere redenen voor zijn? Wat is er gebeurd in de geschiedenis van de filosofie?

Men kan niet spreken van een puur westerse filosofische traditie. Filosofie heeft altijd baat gehad bij interculturele uitwisseling. De oorsprong van de Westerse filosofie is pluriform. De Afrikaanse en Aziatische filosofieën hebben in sterke mate de Griekse, en daarmee Europees-Westerse traditie van de filosofie beïnvloed. Filosofen als Pythagoras en Plato reisden naar Egypte om van de wetenschappelijke en religieuze ideeën daar te leren.⁴

Het beeld van een puur Westerse filosofische traditie is tijdens De Verlichting ontstaan. Kant (1724 – 1804) gaf in 'Zum ewigen Frieden' (1795) aan dat 'de zwarte een wilde zou zijn, een uitbeelding van de boosaardigheid van de menselijke natuur'. Op zijn zachtst gezegd, een opmerkelijke uitspraak. Als verklaring zou gegeven kunnen worden dat hij zelf niet reisde en dat hij beïnvloed was door koloniale denkbeelden, maar het is misschien nog wel opmerkelijker omdat hij op de hoogte kon zijn van zijn tijdgenoot Anton-Wilhelm Amo (ca. 1703 – ca. 1759), de uit Ghana afkomstige filosoof die als hoogleraar op verschillende Duitse universiteiten werd benoemd, waaronder in Jena.⁵

⁴ H. Kimmerle, *Interculturele filosofie, een studieboek*, Antwerpen/ Apeldoorn: Garant, 2015

⁵ H. Haenen, 'Humor als levensteken', in: H. Oosterling en R. Schepen (red.), *Doordenken, doorwerken: intercultureel en ecosociaal denken en doen*, Antwerpen/ Apeldoorn: Garant, 2016

Minder dan een eeuw later geeft Hegel (1770 -1831) daar colleges. Hegel beweert in zijn 'Philosophie der Weltgeschichte' (1822/23) dat zowel Afrika als Zuid-Amerika geen geschiedenis en geen filosofie kennen.

Historicus Peter Park stelt dat Kant en Hegel in hun racistische ideeën beïnvloed zijn door de filosoof Christoph Meiners (1747 -1810). In de 18de eeuw was een minderheid van de geschiedfilosofen van mening dat de geschiedenis van de filosofie begon met de Griekse filosofie. Dit veranderde binnen één generatie. Vanaf dan beginnen boeken over de geschiedenis van de filosofie met de Griekse filosofen in plaats van met de Oosterse filosofie.⁶ Deze superioriteit van de Westerse filosofie wordt door veel filosofen nog steeds als vanzelfsprekend gezien. Sophie Oluwole's antwoord daarop is, met het Yoruba spreekwoord:

'A child that has never visited another man's farm regards his father's own as the biggest.'

Geschiedenis van de Afrikaanse filosofie

Toen ik in september op de Universiteit van Lagos was, zag ik dat het filosofisch curriculum daar in het eerste jaar begint met 'Klassieke, Oosterse, Afrikaanse en Westerse filosofie'. Voor veel mensen is het bestaan van klassieke Afrikaanse filosofie een eye-opener. Sophie Oluwole toont met haar baanbrekende onderzoek aan dat rond dezelfde tijd van Socrates er in Ile Ife, het huidige Nigeria, een Yoruba filosoof, Orunmila, leefde.⁷ Net als Socrates was Orunmila een kritisch en rationeel denker. Onze collega analyseert de teksten van beide filosofen en toont dat er belangrijke overeenkomsten zijn in de redeneringen van Socrates en Orunmila, maar ook fundamentele verschillen. Juist die fundamentele verschillen kunnen een sleutel zijn tot andere benaderingswijzen die voor ons nu relevant zijn. Socrates heeft materie en idee gescheiden en ziet deze als oppositioneel. Orunmila ziet idee en materie als complementair. Sophie Oluwole stelt dat de basis van veel Afrikaanse filosofieën denken in 'complementariteit' is, terwijl de hoofdstroming van de Europees-westerse filosofische traditie denken in opposities is.

Hoe komt het dat Orunmila niet erkend is en Socrates wel? Beide filosofen hebben zelf geen geschreven teksten achter gelaten. Een belangrijke reden is de vertaling van het woord 'orisa', dat door de Engelsen als 'god' is vertaald en waarmee Orunmila naar het rijk van de mythologieën is verdwenen. 'Orisa' betekent echter niet 'god' in de christelijke zin, maar het betekent iemand die in zijn leven zo belangrijk is geweest voor de gemeenschap dat hij vergoddelijkt is. Daarmee is hij nog steeds een reëel bestaand persoon geweest.

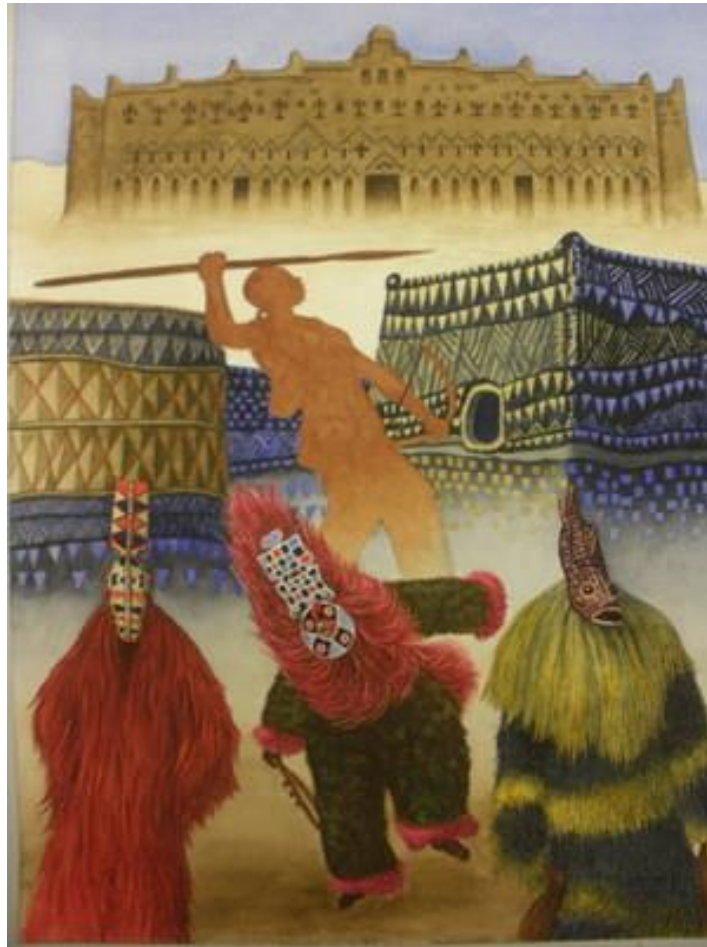
Dit voorjaar zal het boek van Sophie Oluwole over haar onderzoek in Nederland uitkomen en in mei bezoekt zij Nederland voor een symposium.

Het verdwijnen van Orunmila uit de geschiedenis is niet de enige overdrachtsfout. Feministe en filosoof Oyeronke Oyewumi argumenteert in 'The invention of gender' (1997) hoe bij de vertaling van Yoruba teksten in het Engels een 'gender-onderscheid' geïntroduceerd is, dat voorheen niet bestond.⁸ De Yorubataal is gender-neutraal en maakte in de taal geen onderscheid tussen man en vrouw. De belangrijkste bepalende factor bij sociale ordening in de Yoruba gemeenschap is leeftijd en niet sekse. De Engelse kolonisator vertaalde alle gender neutrale termen in mannelijk termen. Vervolgens onderwees de kolonisator dit weer aan de lokale bevolking middels het geïnstitutionaliseerde schoolsysteem. Zo verdwenen er veel vrouwen uit de geschiedenis die vroeger wel politieke, militaire of religieuze functies vervulden.

⁶ P. Park, *Africa, Asia, and the History of Philosophy, Racism in the Philosophical Canon 1780-1830*. Albany: State University of New York Press, 2013, p. 76-77

⁷ S. Oluwole, *Socrates and Orunmila, Two Patron Saints of Classic Philosophy*, Lagos: Ark Publishers, 2015 (2014).

⁸ O. Oyewumi, *The Invention of Women, Making an African Sense of Western Gender Discourse*, Minneapolis/London: University of Minnesota Press, 1997

Schilderij van de vrouwelijke strijdaanvoerder prinses Yennenga uit de 12de eeuw in het huidige Bourkina Faso, door Valentine Efi Jong

Er zijn dus filosofen verdwenen, omdat ze als god worden gezien en vrouwen, omdat er bij de vertaling alleen aan mannen is gedacht.

Noodzaak om te leren intercultureel te filosoferen

Filosofie is relevant voor een kritische reflectie op onze maatschappij, maar Afrikaanse filosofie is nu extra relevant om de volgende redenen:

1) Tegengaan van *epistemic injustice*.

Het kan er voor zorgen dat onrecht wordt voorkomen dat ontstaat als door vooroordelen de stem van iemand als minder geloofwaardig wordt beschouwd, zoals de stem van Afrikaanse filosofen. De Engelse filosoof Miranda Fricker duidt dit als 'Epistemic Injustice'.⁹ Bij intercultureel filosoferen zijn de bijdragen van filosofische tradities en discourses uit verschillende culturen gelijkwaardig.

2) Bijdragen aan een inclusieve maatschappij.

We leven hier al lange tijd met veel verschillende culturen samen. Ook mensen die hier nieuw komen als migrant of omdat ze gevlucht zijn nemen hun culturele achtergrond mee. Meedoen in onze samenleving betekent zowel 'geven' als 'ontvangen'. Misschien is niet iedereen even kapitaalkrchtig, maar er zijn ook andere manieren om een waardevolle bijdragen te leveren, waaronder het delen van de culturele rijkdom. Als dit niet gewaardeerd wordt, kan het de

⁹ M. Fricker, *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*, Clarendon Press, 2007

oorzaak zijn van het feit dat er minder betrokkenheid ontstaat of dat mensen zich buitengesloten voelen.

3) Alle beschikbare kennis benutten voor de omgang met complexe vraagstukken

Op globaal, maar ook op lokaal niveau worden we geconfronteerd met vraagstukken die uiterst complex zijn: democratie, polarisatie en het vluchtelingenvraagstuk. We hebben alle beschikbare kennis nodig om hier mee om te gaan en dus ook kennis uit Afrikaanse filosofieën.

'One person alone cannot embrace a baobab tree.'
African proverb

Zou het niet logisch zijn om juist kritische reflectie op problematiek te verwachten op de plaatsen waar daar het meeste behoefte aan is? Het zijn de niet-westerse landen die het sterkst geconfronteerd worden met thema's als klimaatverandering, armoede, oorlog en vluchtelingen. In de Afrikaanse filosofie vormen juist concrete vraagstukken de basis om over te filosoferen.

Relevantie Afrikaanse filosofie

Hoe zouden we vanuit Afrikaanse filosofie omgaan met het vluchtelingenvraagstuk, polarisatie en democratie?

Omgang met het vluchtelingenvraagstuk

Het vluchtelingenvraagstuk is een van de belangrijke thema's van onze tijd. Zouden we vanuit het Afrikaanse concept van denken in complementariteit in plaats van in opposities, hier een alternatieve benaderingswijze voor kunnen vinden?

Zowel Ubuntu als 'denken in complementariteit' gaan uit van een wereldbeeld waarbij wij onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. In dit geval ook degenen die gevlucht zijn en degenen die dat niet zijn. De prioriteit ligt niet bij economische, maar bij menselijke overwegingen. Als we op die manier naar mensen gaan kijken, willen we hen niet slechts verwelkomen als ze als consumerende toerist ons land binnenkomen, waarbij ze vooral komen om iets te halen en niet om bij te dragen. We kunnen dan ook gaan zien dat mensen nog steeds iets te bieden hebben als ze om andere redenen hier gekomen zijn. Mensen zijn niet alleen een verrijking voor onze maatschappij als ze geld bezitten en dit uitgeven, maar kunnen dat ook op andere manieren zijn.

Als we vanuit een dynamisch wereldbeeld gaan denken, zien we iemand niet meer als iemand met een vaste identiteit als 'vluchteling' maar als persoon die gevlucht is en die nog veel andere dingen heeft gedaan en meegemaakt in zijn leven.

Relevantie voor conflictbemiddeling en tegen polarisatie

De Nigeriaanse schrijver en Nobelprijswinnaar Wole Soyinka ziet een rol weggelegd voor het Afrikaanse continent als arbiter bij mondiale conflicten. Juist omdat daarbij niet gedacht wordt in binaire opposities. Hij stelt 'dat de meeste debatten op het gebied van de grote monotheïstische religies gevoerd worden langs de vastgestelde binaire grenzen: het Christelijke Westen versus het Islamitische Oosten. Andere culturen worden amper beschouwd als relevant voor dit discours'.¹⁰

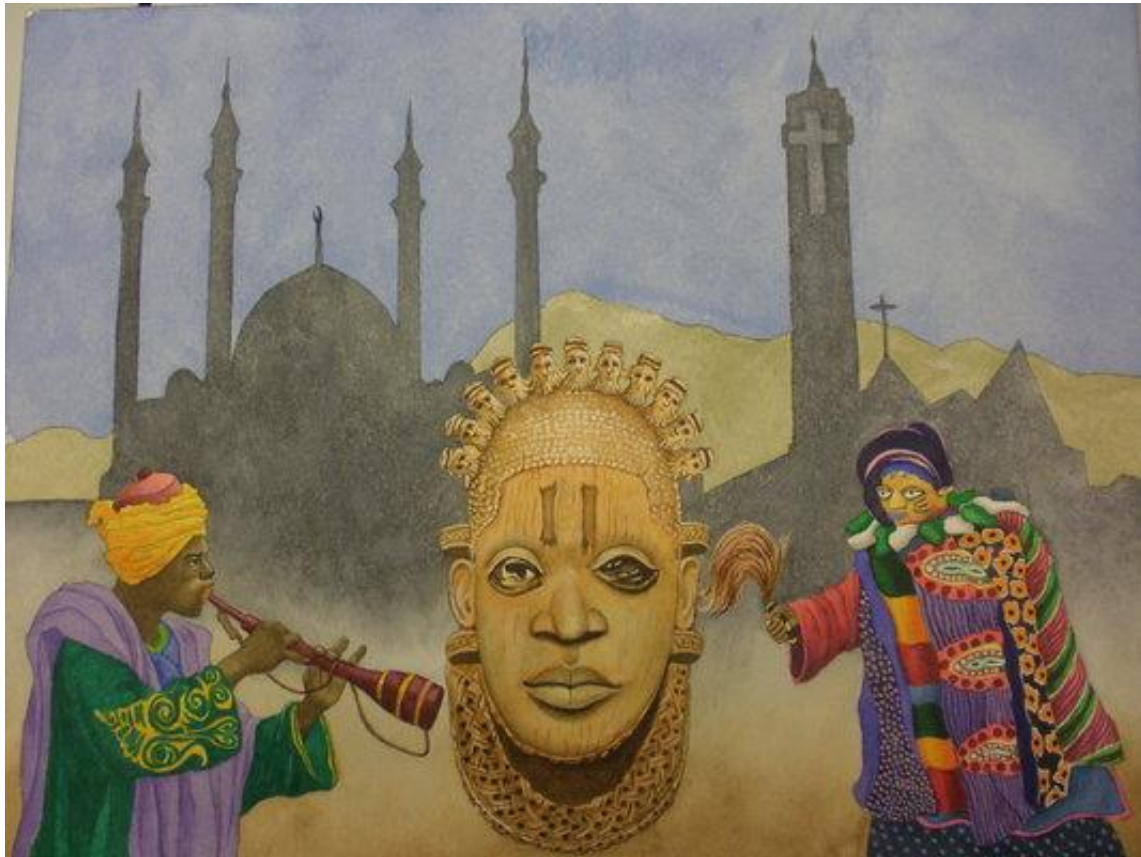
Afrikaanse pre-islamitische en pre-Christelijke religies kenden een grote verscheidenheid. Ze zijn niet monotheïstisch en ook niet binair tegen elkaar of tegen andere religies af te zetten. Zo zouden ze bij kunnen dragen om strijdende partijen te depolariseren.

*'to remind the protagonist of the religiocultural wars that the world does not spin on the vertical or horizontal axis of their oppositional views. There are other world-views..'*¹¹

¹⁰ W. Soyinka, 'Africa as Arbitrating Voice': in: *Of Africa*, Yale University Press, New Haven and London 2012, p. 182.

¹¹ Idem, p.190

Ondanks dat we in het nieuws vooral over religieuze conflicten in het Noorden van Nigeria horen, smelten bij voorbeeld in Lagos culturen en religies vaak samen en lenen zij wederzijds van elkaar. Huwelijken tussen Islamitische en Christelijke Nigerianen zijn niet ongebruikelijk. Deze mengvorm heeft in Nigeria zelfs een naam gekregen de Chrislam.¹²

Abuja, Nigeria, met de kathedraal en moskee op de achtergrond, van Valentine Efiyong

Relevantie voor democratie

Vanuit denken in complementariteit is democratie niet 'de stem van de meerderheid', maar democratie is 'het willen luisteren naar alle stemmen' en het onderzoeken hoe de wijsheid, die ook aanwezig is in de stem van de minderheid, of misschien wel juist daarin omdat minderheden iets zien waarvan de meerderheid zich niet bewust is, in het beslissingsproces betrokken kan worden.

In het Ife-corpus uit de tijd van Orunmila werd over het bestuur gezegd:

Vier groepen deskundige mensen moeten de staat besturen. Ervaren mannen, ervaren vrouwen, ervaren jongelui, ervaren nieuwkomers. (Owonrin-Obara)

Dit toont niet alleen dat nieuwkomers gewaardeerd werden als ze waardevolle kennis bezaten, het toont ook dat ervaringskennis als wijsheid gewaardeerd wordt. Volgens dit wereldbeeld zou men ouderen juist eren om hun leeftijd en ervaring, in plaats van hen het gevoel te geven dat ze met hun zorgkosten op de maatschappij drukken, zonder economisch bij te dragen.

¹² M. Janson, *Lagos Megacity*, lezing Afrika Studie Centrum, Leiden, 17 september 2015

Andere stemmen, andere vormen

Als men zich bezig houdt met intercultureel filosoferen is het niet langer mogelijk dat 'het westen' het alleenrecht heeft om te bepalen wat wel of niet filosofisch is. Het betekent een open staan voor andere vormen van overdracht en een ander filosofie begrip, waarbij filosofie en religie misschien niet zo duidelijk te scheiden zijn, evenmin als ethiek en esthetiek en waarbij het gesproken woord en schrift gelijk zijn. Het betekent ook dat we gaan erkennen dat filosofische kennis in andere culturen wellicht op andere manieren wordt overgedragen.

Bij veel niet-Westerse culturen vormt dat wat buiten het cognitieve bewustzijn valt of dat wat nog niet in concepten is vastgelegd een belangrijke onderdeel van het wereldbeeld. In Afrika is kunst niet een afgescheiden gebied, maar is het in alle aspecten van het leven en in moreel gedrag aanwezig. Aan de ene kant wordt een leven dat moreel goed geleid wordt als esthetisch beschouwd. Aan de andere kant moet je eerst een sterk en goed karakter ontwikkelen om kunst te kunnen maken. Deze karakterontwikkeling is geen individueel proces. Het gebeurt juist in de gemeenschap, in het 'wij'.¹³

Conclusie

Door Afrikaanse filosofie ben ik naar de wereld gaan kijken vanuit relaties en een verbondenheid met elkaar. Als we denken in verschil gaan zien als een uitnodiging tot samenwerking in plaats van als oppositie, is te zien dat we elkaar aanvullen.

Vanuit een dynamische en fluïde wereldbeeld kunnen WIJ ruimte scheppen voor nieuwe mengvormen van religies, disciplines en culturen. Dit WIJ houdt niet op met de WIJ zoals we hier nu zichtbaar aanwezig zijn. De academische traditie bestaat ook uit de mensen die ons voor gingen en de mensen die na ons komen. Zo klinken o.a. de stemmen van zowel Sophie Oluwole en van Heinz Kimmerle door in deze lezing, filosofen binnen een academische traditie die het pad voor mij belicht hebben. Zij deden dat zonder belemmeringen van grenzen. Ik hoop dat we deze traditie voort kunnen zetten.

¹³ A.van de Braembussche, H. Kimmerle en N. Note, *Intercultural Aesthetics, a Worldview Perspective*, Springer, 2009